

ԱՄԵՐԻԿԱԶԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ.
ՎԱԻԵՐԱԹՈՒՂԹ ՄԸ՝ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ (1916)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Եթէ, ինչպէս կ'ըսուի, ԺԹ. «երկար» դարը իր աւարտին հասած է 1914ին՝ Առաջին Աշխարհամարտի յայտարարութեամբ, կասկած չկայ, որ Բ. դարուն առաջին մարդասիրական աղետի տարակուսելի «պատիւ»ը կը պատկանի օսմանեան կառավարութեան ծրագրումով ու գործադրութեամբ իրականացած հայոց Մեծ Եղեռնին: Դէպի ստոյգ մահ ուղղուող զանգուածային տեղահանութեան զոհերը թուաքանակ չէին միայն, այլ որակ՝ մարդկային շունչ, իսկ զոհերուն մաս կը կազմէին թէ՛ մեռելները եւ թէ՛ վերապրողները: Աղետը պիտի ունենար բազմաթիւ տարածքներ, թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, յատկապէս Թուրքիոյ սահմաններէն դէպի հարաւ, եւ թէ՛ Ռուսական Կայսրութեան մէջ, ինչպէս եւ Պարսկաստանի հիւսիսը: Թրքական սուրէն ու հուրէն հրաշքով փրկուած հայ գաղթականները, բազմաթիւ պարագաներու, զոհ պիտի դառնային սովի, հիւանդութեան ու այլ չարիքներու:

Թիֆլիսի Հայ Ազգային Խորհուրդի անդամներէն Մամսոն Յարութիւնեան Օգոստոս 1915ին կը տեղեկագրէր *Հորիզոն* օրաթերթին մէջ, թէ Իգդիր-Էջմիածին 30 քիլոմէթր ճանապարհը խճողուած էր գաղթականներով. Իգդիրի մէջ 20,000 գաղթականներ կուտակուած էին, իսկ Էջմիածնի մէջ՝ 45,000: Օգոստոս 13ին ան կը գրէր, թէ օրական 15 հոգի կը մեռնէր Իգդիրի մէջ, իսկ 40՝ Էջմիածնի մէջ: Օգոստոս 21ի իր տեղեկագրութիւնը կ'աւելցնէր, թէ երկու օր առաջ Էջմիածնի մէջ 103 հոգի թաղուած էր, իսկ նախորդ օրը՝ 80¹:

Բախշի Իշխանեան Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1915ին գաղթականներուն այցելութիւն կու տար եւ կը ներկայացնէր անոնց զարհուրելի վիճակը՝ զրքոյկով մը, ուր *աղէտ* բառը առաջին անգամ կ'երեւէր գիրքի մը կողքին վրայ²: Բայց աղետը արդէն գիտակցուած էր նախօրօք, երբ Միհրան Տամատեան կը գրէր՝ «*ծովացեալ աղէտին*» դէմ յանդիման. «*Աւերումի աննախընթաց փոթորիկ մըն է որ կ'անցնի մեր հայրենիքին վրայէն...: Հայաստանը հուրի ու սուրի է մատնուած. Եփրատի ու Տիգրիսի, Երասխի ու Ճորոխի ականակիտ ջուրերը կարմիր ներկուեցան. Մեղրազետը դարձաւ Արեան գետ. Կարին, Մուշ, Բաղէշ, Տիգրանակերտ... գուցէ եւ Վան, մոխրակոյտեր են հիմա: Հարիւր հազարաւոր սարսափահար փախստականներու կարաւաններ, մեծ*

մասամբ բաղկացած կիներէ, ծերերէ եւ մանուկներէ, շարան-շարան կը դիմեն դէպի Բզդիք, Էջմիածին, Երեւան. չափահաս այրերը մէջտեղ չկան. անոնց մեծ մասը սրախոտիտէ եղած են, իսկ մնացեալները վերջին յուսահատ կոչուր կը մղեն անագորոյն թշնամիին դէմ...: Ահա՛ պատկերը Հայաստանին»³:

Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովը, որ հիմնուած էր Դեկտեմբեր 1914ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի կոնդակով ու նախագահութեամբ, կ'աշխատէր ըստ կարելոյն հասնիլ գաղթականներու կարիքներուն: Օգոստոս-Նոկտեմբեր 1915ին, մօտ 25,000 արեւմտահայ գաղթականներ կուտակուած էին Երեւան, ուր հազարաւոր կիներ եւ երեխաներ կ'ապրէին անբնակելի շէնքերու եւ հիւղակներու մէջ, կամ պարզապէս՝ բացօթեայ: Յանձնաժողովին երեւանեան մասնաճիւղը, նախագահութեամբ Արարատեան Թեմի հայրապետական փոխանորդ Խորէն Եպս. Մուրադբէկեանի, «աշխատեցաւ կարգ կանոն դնելու այս քառսին մէջ, մեռելները թաղելու, ջերմին եւ թանջքին աւերները կասեցնելու, եւ սնունդի ու պատսպարանի սահմոկեցուցիչ պէտքերը դիմագրաւելու համար: Առաջնորդը՝ ինք անձամբ աշխատեցաւ անխոնջ եռանդով՝ հիւանդներուն եւ մեռեալներուն մէջ»: Խիստ ձմրան դէմ յանդիման, ճիգ եղած էր բաց երկինքի տակ ապրող կիներուն ու երեխաներուն օթեւան տալու. «Գրեթէ ամէն Ռուսահայ իր դուռը բացաւ, ներս ընդունելու եւ պատսպարելու համար երեք, չորս կամ հինգ փախստական: Կամաց կամաց երկու երեք մանկապարտէզներ բացուեցան եւ շատեր սկսան իրենց կրցած չափով որբեր հոգալ»⁴:

Ամերիկահայ համայնքը, ինչպէս եւ Թուրքիոյ մէջ ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի նախաձեռնութեամբ հիմնուած Հայոց եւ Մուրիացոց Նպաստամատոյց Ամերիկեան Յանձնաժողովը (American Committee for Armenian and Syrian Relief)՝ ապագայ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը (Near East Relief), նիւթական լայն օժանդակութիւն մատուցած էին գաղթականներուն, նուիրատուութիւններու մէկ մասը հասցնելով Մայր Աթոռ: 15 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր կոնդակով, Գեորգ Ե. Կաթողիկոս իր գնահատանքը կ'արտայայտէր ամերիկահայ համայնքին եւ ամերիկացիներուն. «Ձեր նուիրատուութիւնները մեզի կու գան առանց դանդաղելու եւ մենք ձեր բարի տուրքերով կարօտեալներու կարիքները կը հոգանք, ծածկելով չունեցողներուն մերկութիւնը, մատակարարելով ամէնօրեայ պարէն եւ կերակուր որպէս սնունդ՝ աղքատներու եւ տնանկներու, օժանդակելով հիւանդներու՝ պահպանելով հիւանդանոցը, ուր մեր ազգակիցներէն հարիւրաւորներ եւ հազարաւորներ բժշկութիւն կը գտնեն, շնորհելով ասպնջականութիւն անոք որբուկներու, ծնողագուրկ մանուկներու, ինչպէս եւ բազմապիսի հոգերու եւ պէտքերու, ըստ կամքին նուիրատուներու եւ ըստ

նպատակին նպաստներու (...)»։ Ան կը յայտնէր նաեւ, թէ գումարները ստացուած էին բազմապիսի ճանապարհներով՝ նամակով, դրամատնային փոխանցումներով եւ այլ միջոցներով, ինչ որ կը դժուարացնէր հաշիւներու ճշգրիտ պահպանումը եւ ստացուած դրամին ստուգութիւնը, նկատի ունենալով արժոյթի վերիվայրումները։ Աւելի արդիւնաւէտ հաշուապահութեան համար, Կաթողիկոսը կը յորդորէր, որ նուիրատուութիւնները կեդրոնանային Ազգային Առաջնորդարանին քով, որ այնուհետեւ պիտի կատարէր անհրաժեշտ փոխանցումները Մայր Աթոռին⁵։

Յունուար 1916ին կը հաղորդուէր, թէ մահացութեան համեմատութիւնը նուազած էր Էջմիածնի մէջ (օրական 15-20 հոգի)։ Երեւանի Նահանգին մէջ 93,000 գաղթականներ արձանագրուած էին, որոնցմէ 26,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, 16,000ը՝ Էջմիածնի Գաւառը, 10,000ը՝ Երեւանի Գաւառը, 9800ը՝ Երեւան քաղաքը, եւ 6500ը՝ Էջմիածին քաղաքը⁶։ Երկու ամիս ետք, Կովկասի եւ Ատրպատականի գաղթականներու ընդհանուր թիւը 255,000ի կը հասնէր. գլխաւոր զանգուածը տեղաբաշխուած էր Էջմիածնի Գաւառը (45,000), Երեւանի Գաւառը (35,000), Իգդիր (25,000) եւ Ալեքսանդրապոլ (20,000)։ Մեծամասնութիւնը՝ 150,000 հոգի, իգական սեռին կը պատկանէր (100,000 կիներ՝ 15 տարեկանէն վեր)⁷։

Վան Տոսպ կը գրէր, թէ Էջմիածին 6800 գաղթական կար (ներառեալ 300 որբեր), որոնցմէ 450ը տեղաւորուած էր ազարակին եւ ձիթհանքին մէջ, 856ը՝ շուկային մէջ, իսկ 200ը՝ զօրանոցին մէջ։ Գաղթականներուն ստացած միակ նպաստը օրական 2 փառուտ (908 կրամ) սեւ հաց էր եւ հագուստեղէն⁸։ Յունիսի կէսերուն *Կոչնակի* թիֆլիսահայ թղթակից մը հաւանական կը նկատէր, որ շուրջ 200,000 փախստականներուն մէկ-տասներորդը երկիր վերադարձած ըլլար։ Մնացողները անմիջապէս վիճակի մէջ էին. օրական 15-20 կոպէկ կը ստանային (7,5-10 ամերիկեան սենթ), որ հազիւ կը բաւէր սեւ հաց ձեռք բերելու⁹։ Նոյն թերթը նոր վիճակագրութեան մը կ'անդրադառնար երկու շաբաթ ետք։ Գաղթականներու ընդհանուր թիւը հասած էր 286,470 հոգիի (105,995 մանուկ, 100,264 կին եւ 80,211 տղամարդիկ), որոնք գլխաւորապէս տեղաբաշխուած էին Երեւանի Նահանգին (93,117), Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած վայրերուն (50,390) եւ Կարսի (32,590) մէջ¹⁰։ Յուլիսի վերջաւորութեան, ռազմական վերիվայրումները 30,000 փախստականներու նոր հոսանք մը կը ստեղծէին Վանէն դէպի Իգդիր¹¹։ 1 Հոկտեմբեր 1916 թուակիր տեղեկագիր մը կը հաստատէր, թէ գաղթականներու թիւը 366,992ի հասած էր. մեծամասնութիւնը կին (36%) ու երեխայ (36%), իսկ երեխաներուն 40 առ հարիւրը 5 տարեկանէն նուազ էր։ Մինչ կովկասեան երկրամասին մէջ գաղթականները տարածուած էին Ստաւրոպոլէն մինչեւ Գանձակ եւ Կուբանէն մինչեւ Բաթում,

գլխավորաբար կեդրոնացած ըլլալով Երևանի Գաւառը (115,000) եւ Կարսի շրջանը (28,100), 123,050 հոգի հաստատուած էր Արեւմտեան Հայաստանի եւ Մեւ Ծովու մերձափնեայ շրջաններուն (Վան, Տիւրքի, Արճէշ, Տրապիզոն, Խնուս-Մուշ, Կարին, Բաբերդ, Երզնկա եւ Լազիստան), իսկ 51,650 հոգի՝ Պարսկաստանի մէջ (Ուրմիա, Խոյ, Թաւրիզ): Գաղթականներուն մէջ կային նաեւ ասորիներ¹²:

Հայց. Եկեղեցոյ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմին կից «Գրիգոր եւ Գլարա Զօհրապ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ պահպանուած է 1 Յունիս 1916 թուակիր անստորագիր փաստաթուղթ մը, որ առաքուած է Մայր Աթոռի Հայրապետական Դիւանէն, եւ որուն հեղինակը, ամենայն հաւանականութեամբ, դիւանապետ Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր Յովհաննիսեանն է (Ամերիկայի Թեմի ապագայ առաջնորդ՝ 1921-1928ին): Այս պաշտօնական գիրը կեդրոնացած է հինգ կետերու վրայ, որոնցմէ առաջինը հագուստեղէնի ու դրամի խնդրանք է ի նպաստ գաղթականներուն: Անոր հրապարակային արձագանգը կը գտնուի Միհրան Սվազեանի ստորագրութեամբ՝ Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան կողմէ իր բոլոր մասնաճիւղերուն ուղղուած Օգոստոս 1916ի շրջաբերականին մէջ.

«Էջմիածնէն հասած վերջին պաշտօնագրով Ազգիս Վեհ[ափառ] Հայրապետը ստիպողաբար կը յանձնարարէ Ազգ[ային] Պաշտ[պանութեան] Միութեանս, որպէս զի զգեստներու անմիջական հաւաքում տեղի ունենայ եւ շուտով դրկուի Էջմիածին, ձմրան կարենալ պատսպարելու համար թշուառ գաղթականները, աւելցնելով միանգամայն թէ անցեալ տարուայ դրկուածները օգտակարօրէն ծառայած են նպատակին:

Ազգ. Պաշտպանութեան Միութիւնս կոչ կ'ընէ իր բոլոր մասնաճիւղերուն, որ փութով ձեռնարկեն զգեստներու հաւաքումին եւ շուտով դրկեն մեր Նիւ Եորքի հասցէին, որն է

*Armenian National Defence Union
c/o Service Photo Engraving Co.
168 Park Row, New York City*

Կը յուսանք որ գործը փութով պիտի սկսուի եւ յառաջ տարուի, եւ թէ ամէն Հայ այս առթիւ պիտի յօժարի իր կարելին ընել զգեստներու ու կօշիկներու այս հաւաքումին մէջ: Արագութիւնը անհրաժեշտ է, որովհետեւ ասկէ դրկուած հագուստեղէնները հազիւ 5-6 ամիսէն Էջմիածին կը հասնին»¹³:

Պաշտօնագրին երկրորդ կետը կ'անդրադառնայ 1915-1916 ուսումնական տարեշրջանին փակուած Գեորգեան Ճեմարանի վերաբացման, ինչպէս եւ բաւարար եկամուտ ապահովելու անհրաժեշտութեան: Հետաքրքրական է նշել, որ Ճեմարանին տարեկան պիտուէն սովորաբար կը կազմէր 85,000-90,000 ռուբլի, իսկ

պատերազմական պայմաններուն ու տնտեսական դժուարութիւններուն բերումով, 1916ին կը նախատեսուէր 45-50 առ հարիւրի յաւելում (128,000 ռուբլի): Որպէս համեմատութիւն, առ 1 Սեպտեմբեր 1916, Մայր Աթոռի՝ զաղթականներուն ի նպաստ ստացած նուիրատուութիւններուն ընդհանուր գումարը 2,559,000 ռուբլիի (համարժէք՝ 853,000 ամերիկեան տոլարի) հասած էր¹⁴:

Երրորդ կէտը, ուր ակնարկութիւն կայ ամերիկեան ու եւրոպական աւետարանական միախոնարներու՝ երախտապարտութեան արժանի օժանդակութեան, բայց նաեւ՝ անոնց հետ կապուած ապագայի զարգացումներու հանդէպ որոշակի վերապահութիւն, համայնքային խլրտումի պատճառ եղած է: *Կոչնակը*, որ աւետարանական համայնքին կիսապաշտօնական օրգանն էր, Նոյեմբեր 1916ին կ'արձագանգէր շրջան ընող տարածայնութեան մը՝ կաթողիկոսական կոնդակի մը գոյութեան մասին, որ իբր թէ «*ազգավնաս*» կը նկատէր աւետարանականներու գործունէութիւնը Կովկասի մէջ, գոր կը նկատէր «*իրենց հօտը ստուարացնելու*» ուղղուած: Ենթադրեալ կոնդակը կարդացուած կ'ըլլար առաջնորդին կողմէ գումարուած խորհրդապահական համաժողովի մը ընթացքին: Կոնդակին գոյութեան ակնարկուած էր *Հայրենիք* օրաթերթին կողմէ, իսկ *Կոչնակ* կը հետապնդէր անոր ամբողջական հրատարակութիւնը, միաժամանակ աւետարանական գործիչներու՝ զաղթականներու օժանդակութեան ի խնդիր աշխատանքներուն երկարաշունչ պաշտպանողականն ու ջատագովութիւնը կատարելով¹⁵: Երկու շաբաթ ետք, թերթը ամբողջութեամբ լոյս կ'ընծայէր թեմակալ առաջնորդին պատասխան նամակը՝ ուրիշ խմբագրականի մը ծիրին մէջ: Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունի կը յայտնէր, թէ «*այդպիսի կոնդակ գոյութիւն չունի եւ խնդրի առարկայ դարձած գրութիւնը Հայրապետական դիւանէն եկած հրահանգ մըն է, որուն մէջ Հայ Աւետարանական եկեղեցիի մասին գրուած բան չիկայ բնա*»: Յիշեալ հրահանգը, ինչպէս կը պարզուի, սոյն հրապարակումին առարկայ վաւերաթուղթն էր: Առաջնորդը կ'աւելցնէր, թէ «*Հայրապետական հրահանգի մէկ մասը գուտ Հայց. եկեղեցիի հարազատներուն վերաբերելուն, յարմար չէ նկատուած անոր հրատարակութիւնը, նոյնպէս չենք կարծեր որ՝ Հայց. եկեղեցիի հարազատներու առանձին խորհրդակցական ժողովները խտրական ոգի կրնան յառաջ բերել, քանի որ նոյնանման ժողովներ կ'ունենան նաեւ ուրիշ հաստատութիւններ՝ ինչպէս օրինակ Հայ Բողոքականներու Ֆիլատելֆիայի ժողովը*»¹⁶: Ընդունելով այս բացատրութիւնները, *Կոչնակ* քննադատաբար կ'անդրադառնար Ամերիկեան Նպաստամատոյց Յանձնախումբէն աւետարանական անդամները դուրս հանելու մասին ինչ-ինչ առաջարկներու¹⁷: Երկու շաբաթ ետք, յօդուածագիր մը կ'անդրադառնար խնդրին եւ կ'ընդգծէր Առաքելական եւ Աւետարական եկեղեցիներուն ուժերու համախմբումի եւ փոխլրացումի

անհրաժեշտութիւնը՝ հայրենիքի վերաշինութեան գործը յառաջ տանելու համար¹⁸:

Ուշադրութեան արժանի է նամակին չորրորդ կէտը: Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր Յովհաննիսեան կը բանաձեւէր տուեալ պահուն աշխարհասփիւռ ամենամեծ համայնքներէն մէկուն՝ ամերիկահայութեան հայրենիք վերադարձի անհրաժեշտութիւնը, Եղեռնի թուական հսկայական կորուստը գէթ չափով մը դարմանելու համար: Յունիս Յին, *Կոչնակ* գրած էր վերապահութեամբ. «Պատրաստուինք վերադարձի. մեր փլշած տունները, մեր պապերուն աւերակ օճախները մեր ներկայութեանը կը կարօտին, բայց սպասենք, մինչեւ որ յարմար ժամը հասնի եւ չուի կոչը տրուի»¹⁹: «Վերադարձ»ը նկատի ունէր Արեւմտեան Հայաստանի այն տարածքները, որոնք 1915-1916ին ազատագրուած էին ռուսական բանակին կողմէ, եւ որոնք կայսրութեան տիրապետութեան տակ պիտի մնային մինչեւ Ռուսական (բոլշեւիկեան) Յեղափոխութիւնը՝ Նոյեմբեր 1917ին:

Նամակին վերջին կէտը կ'անդրադառնայ հայութեան տարագիր բեկորներուն, որոնք Միջագետք կը գտնուէին որպէս հետեւանք տարագրութեան, եւ որոնցմէ շատերը պիտի չվերապրէին թրքական արհաւիրքին:

Փաստաթուղթը, որուն բովանդակութիւնը ծանօթագրութեան գրեթէ չի կարօտիր, կը հրատարակենք նոյնութեամբ, պահպանելով լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները:

1 Յունիսի 1916

No. 1170
75/914²⁰

Ամերիկայի Առաջնորդ
Գեր. Տ. Արսէն ծ. վ[ա]ր[դա]պետ
Վեհունուն²¹

Տաճկահայ գաղթականութեան ներկայ ու ապագայի վիճակը այն ծանր պարագան լինելով, որի մասին Ն[որին] Ս[ուրբ] Օծութիւնը անդադար հոգածու եւ իսկական միջոցներ որոնելու հոգսերով է տարուած, բարուք համարեց գրութեանս միջոցով մասնակից անել Ձեզ՝ իբրեւ Ամերիկահայ ժողովրդեան Հոգեւոր հովուի, Ձեզ հետ նաեւ Ամերիկայ [sic] գտնուած բարձրաստիճան եւ այլ կարգի պատկանող Հոգեւոր դասին,- ինչպէս աշխարհիկ ամէն խաւերի անձերին, այն մտածումների եւ կարիքների հետ, յապագային, որ այդ ծանր ու սրտամաշ խնդիրը դրել է Ն[որին] Վեհափառութեան առաջ եւ որին, յոյս

ունի, Ամերիկահայ մեր բոլոր համայնքներն իրենց ոյժ ու կորովը մտացի եւ նիւթական օժանդակութիւնը [sic] պիտի նուիրեն:

ա) Այդ հոգսերից ամենից աւելի սրտամաշն ու անյետաձգելի գաղթական Հայութեան ներկայ վիճակն է եւ մօտիկ ապագայի խնամարկութեան գործը:

Գաղթական Հայութեան ներկայ վիճակը մի կայուն վիճակ չէ, այլ աստանդական, երբեմն մի տեղ հաստատուն վիճակ գտած ժողովուրդը հայրենիք տեսնելու յուսով ելնում է իւր ժամանակաւոր գաղթավայրից, սակայն ինչ-ինչ արգելափոխ հանգամանքներ,- մեծաւ մասամբ պատերազմական բնոյթ կրող պարագաներ,- արգելք են լինում նոցա հայրենիք հասնելը եւ դորանով նորանոր մեծ ծախքերի անակնունելի պահեր են բացում, մինչեւ նորագոյն գաղթավայրում կամ նոցա կ[ը] հաստատեն եւ կամ նախորդ գաղթավայրը կ[ը] վերադարձնեն:-

Գաղթականների համար, որոնք վերադարձել են արդէն իրենց[ը] ծննդավայրերը[,] մեծ կարեւորութիւն ունի բարեկեցիկ վիճակ ստեղծելու հոգ ունենալ. երկրագործ դասակարգին պէտք է ընձեռել լծկան անասուններ, սերմանելիք, երկրագործական գործի[ք]ներ, բնակարանների վերաշինութեան նպաստ, պարենաւորման հոգածութիւն ու առեւտրականներին եւ արհեստաւորներին սկզբնական փոքրիկ օժանդակութիւն՝ գործի կայելու,- հիւանդ ու անկարողների բժշական օգնութիւն եւ սնունդ - ահա խոշոր գծերով այն էական կարիքները, որ պիտի հոգածութեան խնդիր լինեն Էջմիածնի Եղբ[այրական] Օգնութեան գործի համար²²:

Ամառային հագուստի մեծ պակասութիւն է զգացում այժմէնից, պատերազմական վիճակի շնորհիւ պատրաստի զգեստներ գտնել համարեա անհնար է. զգեստի եւ սպիտակեղէնի կտորներ շինելն էլ շատ հեշտ գործերից չէ, Էջմիածինը հեռաւոր եւ հաղորդակցութեան դիրութեան սահմաններից դուրս գտնուելով, իսկ այդ ամենը տրամադրուած միջոցների կարիք ունեն: Ձմեռային հագուստի համար եւս այժմէն պիտի հոգացուի, որպէս զի վերահաս ձմեռը անպատրաստի չգտնի Եղբ[այրական] Օգն[ութեան] Յանձնաժողովը գաղթականութեան հանդէպ: Ամերիկայից անցեալ յունիսին ուղարկ[ու]ած մեծ քանակութեամբ զգեստները հազիւ նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հասան այստեղ եւ չնայելով ուշացած լինելուն շատ մեծ ծառայութիւն մատուցին թէ գաղթականներին եւ թէ մանաւանդ Եղբ[այրական] Օգն[ութեան] Յանձնաժողովին ձմեռայ տաքուկ զգեստներ ունենալով: Այժմէն իսկ պիտի նոյն խնամած[ութիւնն] ու հոգատարութիւն[ն] ունենալ եւ ժողովել տալով մեծաքանակ ձմեռային զգեստներ (այր մարդոց, կանանց, տղայոց, եւն), տաք գուլպաներ, վերարկուներ, գլխանոցներ ի մօտոյ ճանապարհ դնել յԷջմիածին, որպէս զի գոնէ հոկտեմբեր ամսին այստեղ հասնէ: Անցեալ տարի ստացուեցաւ 1150

փութ, իսկ այս տարի շատ առաւել մեծ քանակի կարիք կ[']ունենանք, որպիսի պարագան աչքաթող պիտի չառնել, նաեւ այն, որ անցեալ տարի ձմեռուայ թեթեւութեան պատճառով կօշիկների ու ոտնամանների մեծ նեղութիւն չկրեցին, որ այս ձմեռուայ նկատմամբ պիտի անտես չառնել:

Գաղթականութիւնն ամենայն հաւանականութեամբ այս ձմեռ եւս պիտի մնայ Կովկասեան շրջաններում եւ Էջմիածնի շուրջը, ուստի Ամերիկահայ գաղութի վերայ մեծ պարտիք կ[ը] մնայ նոցա համար այժմենից իսկ ունենալու խնդրով զբաղիլ եւ վանքին դրամ հասցնել, ըստ հնարաւորութեան, յանուն Ն[որին] Ս[ուրբ] Օծութեան:

բ) Երկրորդ մեծ հոգսը, որ այժմ ծանրացած է Ս[այր] Աթոռի եւ Ն[որին] Սրբութեան վերայ, դա դպրոցական հարցն է, երկու տեսակէտներով.- բարոյական եւ տնտեսական:

Այնպստ չէ Գերապատութիւնիցդ եւ Ամերիկահայ մեր համայնքից, որ անցեալ տարուայ գաղթականութեան առաջ լայն բացուեցան Ս[այր] Աթոռի բոլոր հաստատութիւնների դռները եւ այնտեղ առժամանակ պատասպարութիւն գտան: Այդ հաստատութիւններից մէկն է Հոգեւոր Ճեմարանը, իւր բուն շէնքով եւ յարակից բոլոր հիմնարկութիւններով: Գաղթականութեան կարիքները այնքան մեծ եղան, որ ժամանակաւորապէս պատասպարութեան պարագան դարձաւ մշտական ասպնջականութեան պարտաւորութիւն, մինչ[եւ] այն աստիճան, որ Ս[այր] Աթոռի Ճեմարանը ստիպուած մի տարուայ շրջանով փակուեցաւ²³:

Անշուշտ սա այն պարագաներից է, որ երկար շարունակուել չէ կարող, ուստի կարելոր է Ճեմարանի վերաբացումը, յաջորդ ուսումնական տարուայ սկզբից²⁴: Այս էական պահանջի հետ կայ նաեւ մի կարելոր պարագայ, որ անուշադիր պիտի չմնայ Ամերիկահայ մեր գաղութից:

Ճեմարանը մինն է այն էական հաստատութիւններից, որ ունի Ս[այր] Աթոռը եւ որ նպատակ ունի ընդհանրապէս ուսում եւ գիտութիւն տարածել մեր ժողովրդի ամէն խաւերի մէջ, իսկ էական նպատակն է տալ ուսումնական հոգեւորականութիւն եւ Ս[այր] Աթոռի պիտանի անհատներ, որոնց վերայ պիտի ծանրանայ ապագային ազգային եւ եկեղեցական խնդիրների խնամարկութեան փափուկ եւ ծանր գործը: Այս ընդհանուր նպատակը նեղ շրջանի եւ սահմանի համար չէ, այլ հանուր Հայութեան. այնտեղ կ[']ուսանին թէ Ռուսիոյ, թէ Պարսկաստանի եւ թէ Տաճկաստանի Հայութեան ամէն խաւերից պատանիներ, ինչպէս եւ դրսի ամէն գաղթավայրից ուղարկուածներ:

Պատերազմիկ վիճակը շատ ծանր պարագաներ է ստեղծել այժմ Ս[այր] Աթոռի համար: Աթոռը կը կառավարուի տարեկան որոշ չափով դրսից ստացուող դրամական միջոցներով եւ այդ միջոցներից մեծագոյն մասը Ս[այր] Աթոռը միշտ էլ գործադրել է Հոգեւոր Ճեմարանի

պահպանութեան համար, շատ անգամ ի վնաս միւս հաստատութիւնների նիւթական վիճակի, Հ[ոգեւոր] Ճեմարանի մէջ տեսնելով իւր ապագայ մեծութիւնը եւ կենսունակութեան խարխիւրը: - Սակայն այժմ մի կողմից հանգամանքների շնորհիւ պակասել են Մ[այր] Աթոռի շահուց աղբիւրները եւ միւս կողմից կենսական պայմաններն այնպէս սուղ եւ մեծածախք են դարձած, որ անհնար է այն դրամական միջոցներով, որ Մ[այր] Աթոռն ունի այս րոպէիս իւր տրամադրութեան տակ,- պահպանել իւր բոլոր հաստատութիւնները:- Մի փոքր օրինակ: Մ[այր] Աթոռի ընդհանուր եկամուտների քանակը տարեկան հասնում են [sic] մօտաւորապէս 140-160 հազար թուրքու, որից Հոգեւոր Ճեմարանի վերայ գնում էր 85-90 հազար թուրքի: Իսկ մնացածով պահպանում էր Հայրապետանոցը, Միաբանութիւնը, Մինօղը, Տպարանը, վանական կառավարութիւնը եւ տնտեսութիւնը են[.] են[.]:- Եկամուտների աղբիւրները նոյնը չմնալով հանդերձ (այլ պակասելով), այս տարի Հ[ոգեւոր] Ճեմարանի տարեկան նախահաշիւը հասնում է 128 հազար թուրքու (դեռ եւս ի նկատի չառնելով անակնկալների շնորհիւ գալիք ծախքերը): Պարզ է, որ մի ծանր հարց է յառաջ գալիս ըստ ինքեան, բարոյական եւ նիւթական տեսակետից: Բարոյական պարտիքը հրամայում են ունենալ, պահպանել, բանալ Ճեմարանի դռները: Նիւթական խնդիրը բացառում է այդ պահանջը, զի 128 հազար տալով 140-160 հազարից միմիայն մի հաստատութեան, յարակից ո՛չ նուազ կարեւորութիւն ունեցող հաստատութիւնների կեանքը վտանգում է: Մի երկուրդեան վիճակ, որ ուշագրաւ պիտի լինի Գերապատութեանդ, Ամերիկայ ապրող մեր Հոգեւոր դասի եւ Հայութեան համար, եթէ կամենում ենք պատուաւոր կերպով ելնել այս դրութիւնից:

Ամերիկահայ համայնքի վերայ բարոյական պարտիք կայ եւ կրնայ նիւթականապէս շուտափոյթ օգնութեան հասնել Մ[այր] Աթոռիս եւ նորա Սրբազնակատար Հովուապետին, որպէս զի ե՛ւ Հոգեւոր Ճեմարանը բանալու հնարաւորութիւն ունենայ, եւ եթէ հնար է առաւել լայն չափերով եւ Մ[այր] Աթոռն ու Հայրապետարանը իւր դրից բարձրութեան վերայ պահպանուեն, որ ամէն մի Հայի բարոյական պարտիքն է եւ հոգածութեան առարկայ:

զ) Այս միեւնոյն խնդրի հետ կապուած է նաեւ ո՛չ նուազ բարոյական պարտիք մեզ վերաբերող մի այլ խնդիր:

Յայտնի է Գերապատութեանդ եւ Ամերիկայի մեր եկեղեցական ու աշխարհիկ դասին, որ գաղթականական այս ահռելի աղէտի ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կ ինչպիսի եռանդուն[,] անձնուէր եւ գթասիրութեան հոգածոյ դեր են կատարում Ամերիկայի, Եւրոպայի այլ եւ այլ քրիստոնէական ընկերակցութիւնների, առաքելութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք հեռաւոր վայրերից գալով վիրաւորին խնամող Սամարացու նոյն դերն են կատարում²⁵:

Հաշուեյարդարութեան րոպէներ չեն այժմ, որպէս զի քննենք այն միտումները, որոնցով առաջնորդում են այդ քրիստոնէութեան ինամանծու առաջնորդները. ենթադրելի իսկ է, որ այդ ամենը կատարում է անվերապահ եւ առանց ապագայ միտումների: - Սակայն չենք կարող աչք զոցել ժողովրդական հոգեբանութեան այն նոյն երեւոյթի առաջ, որ երախտագիտութեան զգացումի թափով, հակառակ իւր իսկ կամքի, ժողովուրդը գնում է այն ինամարկու ձեռքի յետեւից, որ կարիքի ու նեղութեան օրերին՝ իւր պահապան հրեշտակի դերն է կատարած եղել: Նիւթական այս ինամարկութիւնը կատարում է այժմ եւ պիտի կատարուի անշո՛ւշտ նաեւ ապագայում, թերեւս առաւել մեծ չափերով, երբ խաղաղ վիճակ վերահաստատուի երկրի մէջ: Անուշադիր պիտի չթողնել մի պարագայ, որ հոգեբանական կարեւոր մի կէտ է ժողովրդական հոգեբանական կեանքի մէջ: Օտար առաքելութեան անդամները, ամէ՛նքն ալ, առանց բացառութեան, իրենց նիւթական ամէն տեսակ օժանդակութիւնը (զգեստ, դրամ, սերմ, անասուն, գործիք են.) իրենց ձեռքով են բաժանում մեր ժողովրդեան, չնայելով, որ օգնութեան գործն ունի բազմաթիւ հայ մարմինները եւ Էջմիածնի Եղբ[այրական] Օգնութիւնը: Այս եղանակը պիտի ապագայում եւս շարունակուի եւ ժողովուրդը, որ սովոր է այսօրուայ առաքելալին²⁶ տեսնել իբրեւ մի սփոփիչ, վաղը պիտի տեսնի նորան իբրեւ ինամարկու հայր եւ հետեւեալ օրը իբրեւ հոգեւոր կապերով կապուած մի անբաժան ընկեր: Հետեւանքը շատ պարզ է: Ուժացումն բնական եղանակով, անբռնագբօսիկ, առանց կոպիտ միջոցների:

Խաղաղութեան հաստատումով այդ առաքելութեան ներկայացուցիչները նիւթական օժանդակութեան հետ պիտի տան նաեւ բարոյական-կրթական սնունդ, բանալով դպրոցներ Հայաստանի բազմապիսի վայրերում եւ իրենց կրթական խաղաղ տիրապետութիւնը հաստատեն հայ մատղաշ սրտերի, մտքի, զգացումների աշխարհի վերայ: - Հետեւանքը նոյնպէս հասկանալի է եւ այժմէն իսկ կռահելի:

Արդ՝ ամերիկահայ գաղութիդ վերայ բարոյական մեծ պարտիք կայ այս փափուկ պարագաներն ի նկատի ունենալ եւ այժմէ՛ն իսկ հոգածու լինել մօտ ապագայում ի վիճակի լինելու ա) ըստ ամենայնի օգնականութեան ձեռք կարկառելու մեր իսկ ձեռքով մեր ժողովրդին ամէն նիւթական օժանդակութիւն, բ) ի դէպ հարկի ունենալ պատրաստ դրամ՝ բանալու մի ընդարձակ, զօրեղ ցանց գիւղական դպրոցների, Հայ եկեղեցիների եւ վանքերի հովանու տակ, Հայ մարդոց եւ Հայ ուսուցիչների ղեկավարութեամբ, որպէս զի Հայի հոգին, սիրտն ու միտքը, զգացումներն ու ձգտումները հայութեան կնիք կրեն եւ Հայութեան պիտանի լինին:

Սոքա ըղձեր են, որ մի օրուայ մէջ չեն կարող գլուխ գալ: Պէտք է պատրաստուել, որպէս զի պայքարել կարողանանք հաւասար ոյժերով:

Հայ քահանան ու ուսուցիչը, դաստիարակն ու վարժուհին չունեն այն պատրաստությունն ու հոգեւոր զենքը, որով մեզ մօտ պիտի գան առաքելներն ու առաքելուհիների խմբերը: Պետք է կանխօրէն պատրաստուել: Այդ պատրաստութեան քուրան ու հնոցը Մ[այր] Աթոռի Հ[ոգեւոր] Ճեմարանն է, որին պետք է նիւթական ոյժ տալ, որպէսզի բարոյական պտուղները քաղելու իրաւունք ունենանք, հունձի: Ամերիկահայ գաղութի իւրաքանչիւր համայնքի բարոյական պարտքն է *այժմէ՛ն իսկ* ունենալ որոշ քանակի թոշակներ Հոգեւոր Ճեմարանի մէջ, նոյն իսկ այն վայրերից որտեղից բնիկ են, որպէս զի մի քանի տարուց յետոյ գոնէ ունենան ընդհանուր ուղղութեամբ, կրթութեամբ եւ ոգով կրթուած անհասներ՝ իբրեւ եկեղեցական, իբրեւ ուսուցիչ, իբրեւ պարզ կրթուած անհասներ, որ կարող լինեն նոյն ոյժով ու զէնքով մտնել այն երկիրը, որ ապագայում օտար առաքելութեանց վայր պիտի լինի:

դ) Ապագայի նկատմամբ կայ եւ մի շատ մեծ խնդիր, որ այժմենից Ամերիկայի Հայ գաղութի համար խորհելու եւ որոշելու հանգամանք ունի:

Այս էական խնդիրը ապագայում Ամերիկայի Հայութեան վերադարձի խնդիրն է դէպի մայր-երկիր:

Այն ահռելի կորուստները, որ Հայութիւնն ունեցաւ ներկայ բուպէիս Տաճիկ կառավարութեան վայրագ վրիժառութեան երեսից, երբ Հայաստանի ամբողջ գաւառներ բառացի կերպով հայաջինջ վիճակի են վերածուած, երբ Կարնոյ 20 հազար հայութիւնից, միայն 50-60 հոգի, Կարնոյ կուսակալութեան 100 հազարներով հաշուող Հայութիւնից հազիւ 200-300 հոգի, Տրապիզոնի 8-9000 Հայութիւնից 92 հոգի, իսկ շրջակայ գիւղերից աւելի քան 16 հազար Հայութիւնից 400 հոգի են ազատուած [sic] եւ միւս վիլայեթների թուական տուեալները տակաւին անյայտ լինելով, սակայն պարզ է, որ աւերածութեան եւ կոտորածի ենթակայ են եղած ինչպէս միւս բոլոր տեղերինը,- այսպիսի պարագաներում Ամերիկայի Հայ գաղթականութեան վերայ, որ 100-150 հազար է հաշոււմ²⁷, մեծ բարոյական պարտիք կայ, խաղաղութեան օրերը վերահաստատելուց յետոյ ներգաղթի, Հայրենիք վերադառնալու ճանապարհը բացել:

Եւ այս պահանջը պարտիք է մի քանի տեսակետներով: Նախ Ամերիկահայ մեր համայնքների առաջ պետք է պարզ լինի այն ճշմարտութիւնը, որ Հայն ու հայութիւնն Ամերիկայում ապագայ չունի. Ամերիկական հզօր քաղաքականութեան առաջ, ամէն ինչ կլանող ամերիկեան քաղաքակրթութեան առաջ Հայութիւնը ոյժ, կարողութիւն չունի եւ պիտի չունենայ մաքառելու եւ իբրեւ «ազգային միութիւն» մնալու. վաղ թէ ուշ նորա վիճակն եւս, անցեալի օրինակների պէս, ի մի ձուլուելու, կլանուելու, կորչելու վիճակն է լինելու, ինչպէս Լեհաստանի, Հնդկաստանի եւ այլ գաղութների հայութեան վիճակը: Այս պարզ

ճշմարտութիւնից զատ կայ եւ այլ՝ երկրորդ տեսակետ, որ մեր, Հայութեան ապագայի, Հայի գոյութեան, նորա ցեղային ինքնապահպանութեան խնդիրն է, որ անասելի կոտորածների, բնաջնջումի քաղաքականութեան՝ բացը պիտի լցնել արտաքին գաղթավայրերի Հայութեան համախմբմամբ, որպէս զի Հայութեան միջուկը, կորիզը կորչելու եւ անեացման չդատապարտուի:

Ամերիկայի Հայութեան վերադարձը մի զօրեղ դրդիչ պիտի լինի մեր երկրի ներքին տնտեսական, քաղաքակրթական եւ քաղաքական խնդիրների բարուք աճման, իբրեւ անհատներ, որոնք առաւել լաւագոյն շրջապատից գալով պիտի իրենց զանազան խաւերի հետ բերեն եւ մտաւորականները, եւ բարեկիրթ վաճառականները, եւ կիրթ աշխատատեղեր, արհեստատեղեր, եւ կեանքի դժուարութիւնները յաղթահարող երկրագործ դաս,- տարրեր, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մի երկրի բարգաւաճման համար:- Դժբախտ հանգամանքների պտուղ գաղթականութիւնը դէպի Ամերիկայ, պէտք է բարեբաղդ տարրեր դարձնել Հայ երկրի համար, դէպի Հայրենիք գաղթեցնելու Ամերիկայի Հայութիւնը:

Այս նկատմամբ Գերապատուութեանդ վերայ մեծ պարտիք կ[ը] մնայ, խորհրդակցութեամբ Ամերիկայ գտնուած բարձրաստիճան Հայ եկեղեցականութեան եւ Ամերիկայի մէջ անհատական դիրք ստեղծած մտաւորականների եւ այլ դասակարգի ներկայացուցիչների ի մօտոյ ընդհանուր խորհրդակցութեան նիւթ դարձնել այս էական հարցը եւ թէ քարոզիչ վարդապետների եւ քահանաների բերնով, թէ մամուլի մէջ, եւ թէ ժողովարահներու [sic] բեմից՝ այժմենից իսկ արծարծել, անվերջ հրահալել այն միտքը, որ Հայութիւնը պարտիք ունի դէպի իւր մայր երկիրը, անխուսափելիօրէն կրկին իւր Հայրենիքը վերադառնալու, վերաշինելու, վերակենդանացնելու եւ իւր երկրին իրաւամբ տէր լինելու:

ե) Ապագայի այս հեռանկարի հետ միասին, առ ժամ ունենք եւ այլ պարտիք, որի համար արդէն խնամածու էք եւ հոգատար, սակայն կրկին յիշեցնելու պարտիք եւ կայ: Այդ խնդիրը Հայութեան ի Միջագետս եւ այլուր եղած մնացորդների պահպանութեան խնդիրն է, որ ամեն հնար եղած միջոցներով պիտի ի գլուխ հանել, վասն զի մահամերձ Հայութեան այս վերջին մնացորդներն ազատել, պահպանել, սովամահ լինելուց ազատելը՝ ապագայ Հայութեան զօրավիգ լինելն է:

Գերապատուութեանդ եւ Ամերիկայի Հայութեան առանձին ուշադրութեանն է յանձնուում այս խնդիրը, խորհելու՝ խոհական գլուխներու [sic] հետ, որպէս զի ըստ հնարաւորութեան դարման տարուի Միջագետքի Հայութեան, որի վիճակն օր քան զօր կ[ը] ծանրանայ, քանի որ ռազմաբեւր դէպի Հարաւ կը փոխադրուի:

Այս նկատմամբ պէտք է ջանալ Հայասիրական եւ Հայութիւնն ամեն հնարքով ու միջոցներով պահպանելու մի զօրեղ հոսանք ստեղծել

Ամերիկայի մէջ, միշտ արթուն պահպանելով լրագրութեան եւ հասարակական ժողովուրդների (միթինգների) միջոցով ամերիկական հասարակութեան խիղճը, որպէս զի կարեւոր բռնադատման նիւթական օժանդակութեան հետ, նաեւ բարոյական աջակցութեան վարկ ունենայ Հայութիւնը նոցա առաջ:

Ահա այս էական հարցերն են, որոնց իրազեկ կ[ը] կամենար պահել Հայրապետական Դիւանը Գերապատութեանդ, ինչպէս եւ Ամերիկայի մեր հոգեւոր դասին եւ մտաւորական ու այլ կարգի անհատներին, որպէս զի ամենքդ եւս միախորհուրդ եւ միակամ ներկայ դրութեան հոգածութեան խնդիրների հետ նաեւ ապագայ հոգների ծանրութիւնն ունենաք աչքի առաջ եւ այժմէն իսկ պատրաստ լինենք ապագայի առաջ «պատրաստ եւ վառեալ լապտերներով»²⁸ ելնելու:

Գերապատութեանդ վերայ պարտիք է դրում այս ամենի մասին ժամանակին զեկուցանելու Ն[որին] Սրբութեան, որի սրտին շատ մօտ լինելով այս հարցերից իւրաքանչիւրը, հոգով կը ցանկանար ամենքիդ կատարել աջակցութիւնն ու պատրաստակամ ոգին տեսնել ի մի ձուլուած հանրական գործի պէտքերի եւ պիտանաւորութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Arnold J. Toynbee (ed.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon*, London, New York, and Toronto, Hodder and Stoughton, 1916, էջ 194-196:
- ² Բախշի Բշխանեան, *Աղէտի Եւ Տառապանքի Աշխարհից (Այց Թուրքահայ Փախստականներին)*, Թիֆլիս, Կովկասի Փոխարքայի Դիւանատան Տպարան, 1915:
- ³ Մ. Տամատեան, «Ծովացեալ Աղէտին Հանդէպ», *Արեւ*, 1 Սեպտեմբեր 1915:
- ⁴ Հարօլտ Պըքսթօն, «Նօթեր Երեւանի Փախստականներու Մասին», *Արեւ*, 4 Սեպտեմբեր 1916: Յօդուածը, որուն շարունակութիւնը լոյս տեսած է յաջորդ թիւին մէջ (6 Սեպտեմբեր), թարգմանուած էր Լոնտոնի *Արարատ* անգլիագիր ամսագրէն:
- ⁵ «Հայրապետական Կոնդակ», *Կոչնակ*, 4 Մարտ 1916, էջ 251-252 (մէջբերումը աշխարհաբարի վերածուած է մեր կողմէ):
- ⁶ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 22 Յունուար 1916, էջ 96:
- ⁷ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 4 Մարտ 1916, էջ 254:
- ⁸ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 6 Մայիս 1916:
- ⁹ Մ. Տ. Ա., «Նամակ Կովկասէ», *Կոչնակ*, 17 Յունիս 1916, էջ 646:
- ¹⁰ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 1 Յունիս 1916, էջ 697:
- ¹¹ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 23 Սեպտեմբեր 1916, էջ 1018-1019:
- ¹² «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 23 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1355:
- ¹³ «Կարեւոր Շրջաբերական», *Կոչնակ*, 5 Օգոստոս 1916, էջ 836-837: Բացառուած չէ, ի հարկէ, որ Ազգային Պաշտպանութեան Միութիւնը եւ թեմակալ

- առաջնորդը, իրարմէ անկախ, նոյն բովանդակութեամբ հրահանգներ ստացած ըլլան:
- ¹⁴ «Ազգային Կեանք», *Գոչնակ*, 2 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1277:
- ¹⁵ «Վեհ. Կաթողիկոսի “Կոնդակ”ին Առթիւ», *Գոչնակ*, 11 Նոյեմբեր 1916, էջ 1185-1189:
- ¹⁶ Նոյն:
- ¹⁷ «Դարձեալ “Կոնդակ”ի Առթիւ», *Գոչնակ*, 25 Նոյեմբեր 1916, էջ 1237-1239:
- ¹⁸ Դատաւոր, «Երկու Եկեղեցիներուն Կեցուածքը Իրարու Հանդէպ», *Գոչնակ*, 9 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1292-1296:
- ¹⁹ «Վերադարձ Ի Հայրենիք», *Գոչնակ*, 3 Յունիս 1916, էջ 587:
- ²⁰ Փաստաթուղթը գրուած է պարզ թուղթի վրայ: Չախ կողմի վերեւի անկիւնը մակագրուած է՝ «Կատարել», որուն անընթեռնելի ստորագրութիւնը թերեւս հասցեատիրոջ կը պատկանի: Ի դէպ, աջ կողմը կայ նաեւ Diocesan Archives 916-06-01 արխիւային նշումը:
- ²¹ Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունի, Ամերիկայի Հայոց Թեմի առաջնորդ (1913-1917):
- ²² ԱՄՆի Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան նախագահ Մուշեղ Արք. Սերոբեանին ուղղուած եւ 2 Ապրիլ 1916 թուակիր նամակով, Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր-Յովհաննիսեան կը պարզաբանէր, թէ Կաթողիկոսի անմիջական հոգածութեան տակ կը գտնուէր միայն «Ս. Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողովը, որ ի պաշտօնէ հոգածու է գաղթականների բոլոր կարօտութիւնները լրացնելու, ըստ չափու հնարաւորութեան»: Ան կ'աւելցնէր. «Այդ տեղ պիտի կենտրոնանան գաղթական Հայ ժողովրդի՝ տարագրեալների հոգածութեան, խնամքի, պարենաւորման, ապաքինման, հիւանդանոցների պահպանութեան, որբերի խնամարկութեան, վիրաւորեալների հոգածութեան, Հայրենիք վերադարձող ժողովրդի տնտեսականի բարւոքման, փոխադրական միջոցներ հայթայթելու, վարուցանքի սկզբնական օգնութեան, երկրագործական գործիքների, սերմնացուի, վերաշինութեան գործի կարգաւորման եւն. եւն. խնդիրների ու կարիքների համար ուղարկուած բոլոր նպաստները» («Հայրապետական Կոնդակ», *Գոչնակ*, 24 Յունիս 1916, էջ 681):
- ²³ Ի դէպ, Գեորգեան Ճեմարանին փակումը 1915-1916 տարեշրջանին ի չիք կը դարձնէ ժամանակին շրջանառութեան մէջ մտած այն պնդումը, թէ «1915-1916 թթ. Էջմիածնում գործում էին բուլշեւիկեան խումբ եւ ուսանողական մարքսիստական խմբակը» (*Հայաստանի Գոմունիստական Պարտիայի Պատմութեան Ուրուագծեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 192-193, մէջբերումը տես՝ Մ. Գ. Գամաղելեան, «Առաջադիմական Գաղափարների Թափանցումը Գեորգեան Ճեմարան Եւ Աշակերտական Յեղափոխական Ելոյթները», *ՀՄՄՆ ԳԱ Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների*, 10, 1964, էջ 52):
- ²⁴ Ճեմարանը վերաբացուած է 1916-1917 կրթաշրջանին, բայց ապահովական հետզհետէ վատթարացող վիճակին պատճառով, 21 Դեկտեմբեր 1917ին փակուած է: Վերաբացուած է 1945ին:
- ²⁵ Սոյն պարբերութիւնը մէջբերուած է Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունիի՝ 14 Նոյեմբեր 1916ին *Գոչնակի* խմբագրութեան ուղղած նամակին մէջ, ուր կրած է գրեթէ

աննշան փոփոխություններ. «[Գ]աղթականական այս ահռելի աղետի ժամանակ ինչպիսի եռանդուն, անձնուէր եւ գթասիրութեան հոգածու դեր են կատարում Ամերիկայի եւ Եւրոպայի քրիստոնէական ընկերակցութիւնների, առաքելութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք հեռաւոր վայրերից գալով վիրաւորին խնամող Սամարացու մեծ դեր են կատարում» («Դարձեալ “Կոնդակ”ի Մասին», էջ 1237):

²⁶ «Առաքեալ» եւ «առաքելութիւն» եզրերուն գործածութիւնը պէտք է հասկնալ որպէս mission եւ missionary բառերուն հայերէն համարժէքը:

²⁷ Ամերիկահայութեան նուիրուած իր աշխատութեան մէջ, Վարդան Մալքում մօտաւոր հաշուարկով կը յայտնէր, թէ 1917ին 77,980 հայ կար ԱՄՆի մէջ (M. Vartan Malcom, *The Armenians in America*, Boston and Chicago, The Pilgrim Press, 1919, էջ 67):

²⁸ Կ'ակնարկէ «Իմաստուն Կուսանք» շարականի առաջին տողին. «*Իմաստուն կուսանքն պատրաստեալ իւղ լապտերաց. Ելին ընդառաջ երկնաւոր փեսային վառեալ լապտերօք*»:

THE ARMENIAN AMERICAN COMMUNITY AND HOLY ECHMIADZIN:
A DOCUMENT ON THE ARMENIAN REFUGEES OF THE MEDZ YEGHERN (1916)
(Summary)

Vartan Matiossian
varny1@yahoo.com

The Great Heinous Crime (*Medz Yeghern*) of the Armenian genocide earned the dubious honor of becoming the first humanitarian catastrophe of the twentieth century. Tens of thousands of refugees were able to escape from the annihilation and find precarious shelter in the Caucasus. Many Armenian institutions and organizations, including the Apostolic Church, made efforts to come to their assistance. The document is a hitherto unpublished letter-order sent from the office of the Catholicosate of Holy Echmadzin in June 1916 to the prelate of the Armenian Prelacy of America, Very Rev. Arsen Vehuni. A copy is kept at the archives of the Krikor and Clara Zohrab Information Center in New York. The letter, most probably written by the director of the office, Bishop Tirayr Der Hovannisian (later prelate of the Armenian Prelacy of America, 1921-1928), raised five points: a) need for clothing and money for the refugees; b) funds to ensure the reopening of the Kevorkian Seminary, closed in 1915-1916 due to the need to shelter the refugees; c) gratitude for the work of American missionaries, as well as some reservations towards them; d) the organization of the return of Armenian Americans to the homeland, at a time when a significant portion of Western Armenia had been occupied by Russia; e) assistance to Armenian refugees in Mesopotamia. In his introduction, the author contextualizes the letter with the addition of information culled from various publications of the time.